

זאכרה המקאן

الطارف المصور لوانا عارة

٢٠٠٨-١٩٠٣

זיכרון המקום

היסטוריה צילומית של ואדי עארה
2008-1903

تحرير: د. مصطفى كبها، چاي راز
עורכים: ד"ר מוסטפא כבהא, גיא רז

صالة العرض للفنون أم الفحم
הגלריה לאמנות אום אל-פחם
Umm el-Fahem Art Gallery

Memories of a Place
The Photographic History of Wadi 'Ara, 1903-2008

Editors: Dr. Mustafa Kabha, Guy Raz

جمعية الصبار

صالة العرض للفنون أم الفحم
مدير الصالة: سعيد أبو شقرة

ذاكرة المكان

التاريخ المصور لوائي عارة، ١٩٠٣-٢٠٠٨

٢٨ حزيران - ٢٩ تشرين الثاني ٢٠٠٨

الكتالوج

تأليف وتحرير: د. مصطفى كبها، جاي راز
مساعداً للبحث: محمود اغبارية، محمد رباح،
محمد سلامة يونس، جال أورن وطاقم أرشيف
صالة العرض للفنون
تصميم: شريف واكد
الترجمة العربية والعبرية: نواف عثمانة
الترجمة الانكليزية والتحرير: داريا كسوفسكي
(ص: ٢٧٥-٢٨٢)، مريم تليتمان

طبع في القدس

ISBN 978-965-7449-01-1

المعرض

أمين المعرض: جاي راز
مستشار أكاديمي: د. مصطفى كبها
إنتاج: دفنة ليفي، محمود اغبارية
مسح الصور وطباعتها: ديجيتال فوتو برينت
براويز: سعيد صيداوي، عارة
أفلام أصلية: أبو رشدي، استوديو عنان، التلفزيون
الإسرائيلي، Movietone Film Archive
تحرير الفيديو: غسان محاميد
تعليق الصور: أحمد محمد محاجة

© ٢٠٠٨، جميع الحقوق محفوظة للمصورين،
للأرشيف، جمعية الصبار وصالة العرض أم الفحم

עמותת אלסבאר

הגלריה לאמנות אום אל-פחם
מנהל הגלריה: סעיד אבו שקרה

זיכרון המקום (זאכרת אל-מכאן)

היסטוריה צילומית של ואדי עארה, 1903-2008

28 ביוני - 29 בנובמבר 2008

קטלוג

כתבו וערכו: ד"ר מוסטפא כבהא, גיא רז
עוזרי מחקר: מחמוד אע'באריה, מחאסן ראבוס
מוחמד רבאח, מוחמד סלאמה יונס, גל אורן
וצוות ארכיון הגלריה
עיצוב: שריף וואכד
תרגום לערבית: נוואף עת'מאנה
תרגום לאנגלית ועריכה לשונית: דריה קסובסקי
(עמ' 275-282), מרים טליתמן

הודפס בירושלים

ISBN 978-965-7449-01-1

תערוכה

אוצר: גיא רז
יועץ אקדמי: ד"ר מוסטפא כבהא
הפקה: דפנה לוי, מחמוד אע'באריה
סריקות והדפסת תצלומים: דיגטל פוטו פרינט
מסגור: סעיד סידאווי, עארה
סרטים מקוריים: אבו רושדי, סטודיו ענאן, הטלוויזיה
הישראלית, Movietone Film Archive
עריכת וידאו: ע'סאן מחאמיד
תלייה: אחמד מוחמד מחאג'נה

© 2008, כל הזכויות שמורות לצלמים, לארכיונים,
לעמותת אלסבאר, ולגלריה לאמנות אום אל-פחם

משרד המדע, התרבות והספורט

קרן אבן חזית
Olivestone Trust
صندوق حجر الزيتون

תודות צוות הגלריה לכל אלה שסיפקו מידע רב ערך, עזרו, תמכו וסייעו בכל בדרך אפשרית לקידום רעיון הקמת הארכיון, הפקת התערוכה והקטלוג. בלעדיהם לא היה מגיע הפרויקט לכדי מימוש.

עבד אל־ראוף אברהמים קורבי, עארף רושדי אע'באריה, שיח' תוופיק עסלייה ג'בארין, בדיע עבד אל־ראוף יונס, אוסאמה מחאמיד, מייסון ואוסאמה מצרי (תפאנין), ח'אלד אחמד ח'ליל, טלעת צאלח מחאג'נה, וג'יה עיסא כבהא, משפחת שריידי (סאמי, יוסף, נאזם, בורהאן), מחמוד ח'בזנה, רבחי פיאר מחאמיד, עומר צביחאת (אבו אלעבד), סיהאם אבו שקרה (מנהלת בי"ס אבן ח'ולדון), עת'מאן עת'אמנה, עאהד יונס, ואאל מנדוב כבהא.

צלמי משלחות החפירות הגרמנית של גוטליב שומכר ושל אוניברסיטת שיקגו בראשות הרברט מאי; צלמי הצבא הבריטי באוויר וביבשה; צלמי אמריקן קולוני; ח'ליל רעד, שלמה נרינסקי, פוטו רובנס, זולטן קלוגר; צלמי לשכת העתונות הממשלתית: פריץ כהן, דוד אלדן, משה פרידן, משה מילנר.

יואל לוטן, בנו רוטנברג, עמירם ערב, עזריה אלון, משה בן חיים, מיכה ברעם, דוד אולמר, מקסים סלומון, מיכל היימן, ענת סרגוסטי, ורדה סם פולק, סטודיו ענאן, ואליד אבו שקרה, מיקי קרצמן, צחי אוסטובסקי, אלכס ליבק, גלעד אופיר, שי אלוני, אסף עברון, אחלאם בסול, חאזם בדר, מג'די חדיד, נועה בן שלום, סוזנה לאוטרבך, אסראר אל ואד, מוחמד סלאמה יונס, ע'סאן עדנאן מחאמיד, יואב לוי.

ארכיונים ציבוריים בארץ: לע"מ, גנזך המדינה, הארכיון הציוני המרכזי, ארכיון הצילומים של קק"ל, ארכיון מכון לבון (עיתון דבר), ארכיון צה"ל, ארכיון ההגנה, ארכיון הפלמ"ח, ארכיון המפות ותצלומי האוויר באוניברסיטה העברית.

ארכיוני העיתונים: הארץ, מעריב, ידיעות אחרונות, בית אריאלה.

ארכיוני הקיבוצים: משמר העמק, עין השופט, הזורע, דליה, גלעד, מענית.

ארכיונים בלונדון: The British National Archives, The Imperial War Museum

ארכיון בארה"ב: Oberlin College Library, Special Collections

ארכיוני סרטים: סטודיו ענאן (אום אל פחם), Movitone (לונדון), ארכיון הטלוויזיה הישראלית (ירושלים), ארכיון מכללת אל מנאר (טייבה), תאופיק אבו ואיל.

אספנים פרטיים: בוקי בועז, רונית ישראלי, דויד גוס.

עמיתי מחקר: יו אלכנסנדר (הארכיון הלאומי הבריטי), ד"ר רם אלמוג (ארכיון המפות ותצלומי האוויר האוניברסיטה העברית) נירית שלוי כליפא, ד"ר נורמה פרנקלין (ממשלחת החפירות מגידו), נוגה בלוקמן (החוג לארכיאולוגיה, אוניברסיטת תל אביב), ד"ר יובל גדות, אמנון להב, נדב מן, מחמוד רשיד יונס, ד"ר אד ורמיו (קליבלנד, אוהיו).

תודה מיוחדת: לגל אורון, סמאהר אבו שרקייה ואסנת בר־אור, עמותת אל־ביר, דוניה ברנסי (מכללת אל־מנאר, טייבה), תאופיק אבו ואיל, יאיר וידנפלד ואבנר נחמני, דיגיטל פוטופרינט (נתניה).

קרנות: קרן אבן הזית (מיכל כספי), קרן שוקן (לילי ויואב שטרן), המועצה הבריטית בישראל, התכנית הבריטית הישראלית להכשרה באמנויות, קובי הוברמן, דוריס ומורי ארקין, פטסי ובני לנדא.

תודה מיוחדת לכל חברי הועד המנהל של הגלריה ועמותת אלסבאר: מוסטפא אבו שקרה (ראש הועד המנהל), עאדל מחאג'נה, סארה חוסרי מחאמיד, עמאד ג'בארין, סמיח אע'באריה, מאג'ד אע'באריה, תאופיק אבו מחפוז, מוחמד רבאח אע'באריה, ד"ר מוחמד תלס, כאמל רזק אע'באריה, אמין זיד.

27	זאכרת אל־מכאן סעיד אבו שקרה	187	פנורמות
29	ההיסטוריה המצולמת של אום אל־פחם וואדי עארה ד"ר מוסטפא כבהא	192	נשים ופועלים
33	אום אל־נור: צילום, היסטוריה, זהות גיא רז	206	הקו הירוק
42	מתצלומי משלחת החפירות של גוטליב שומכר 1905-1903	212	מאורעות אוקטובר 2000
46	ואדי עארה, אל־לג'ון (מגידו) במלחמת העולם הראשונה, 1918	216	מסגדים
52	משלחת החפירות הארכיאולוגיות האמריקנית (אוניברסיטת שיקגו) שפעלה בתל מגידו בשנים 1939-1925	226	קברי שייח'
64	רוח התקופה: מחצית ראשונה של המאה ה־20	228	כפרים עקורים
76	תצלומי כפרי ואדי עארה ובלאד אל־רוחה (רמות מנשה) 1948-1920	238	בפקקי התנועה בבוקר
94	סיפוח המשולש לישראל, מאי 1949	240	דוכנים על הכביש
102	חיים בצל הממשל הצבאי והשלכותיו, 1970-1949	244	בתים ובתי מלאכה
142	תצלומי סטודיו, 2000-1940	248	זקני הוואדי
152	תצלומי כפרי ואדי עארה ובלאד אל־רוחה (רמות מנשה), שנות ה־70 של המאה ה־20	257	האתר לבניית מוזיאון אום אל־פחם לאמנות עכשווית
160	ביקור כהנא באום אל־פחם והשלכותיו	262	משחרות
170	ספורט בואדי עארה 2008-1946		

התנ"ך, בהקשרים קולוניאליים, דתיים, רומנטיים, ארכיאולוגיים ומדעיים. בצילומים אלה נתפס הערבי לעיתים כבעל אופי אקזוטי המייצג את האוריינט, ולעיתים כדמות נחשלת.

הספרים המרכזיים שיצאו לאור על ידי פלסטינים התפרסמו באירופה ובארה"ב ולא הופצו בארץ. פרופ' וליד ח'אלדי (Walid Khalidi), שנולד בירושלים ועובד בביירות, הציג לראשונה היסטוריה מצולמת של פלסטינים בשנים 1876-1948 בעיקר בספרו המוקדם, *Before the Diaspora* (1984), וכן בספרו *All that Remains* (1992), שעוסק בכפרים העקורים של שנת 1948. ח'אלדי התבסס על צילומים מוקדמים של הסטודיו הצרפתי לצילום בונפילס (Bonfils) שמרכזו היה בביירות, ובעיקר על צילומיו של הצלם ח'ליל רעד (Khalil Raad) שפעל בירושלים בשנים 1898-1946. הוא גם אסף צילומים מארכיונים של מרכזים פלסטינים ברמאללה ובביירות. אליאס צנבר (Elias Sanbar), יליד חיפה, הוציא לאור את הספר *Les Palestiniens* בשנת 2004 בצרפת. הספר מכיל צילומים מראשית ימי הצילום ועד לתחילת שנות האלפיים (1839-2002). זהו ספר הצילום המקיף ביותר שיצא לאור בנושא הפלסטינים. הספר מבוסס על צילומים שנאספו בארכיונים בצרפת ובסוכנויות עיתונים זרות. עסאם נצאר (Issam Nassar), שנולד ברמאללה ומתגורר בארה"ב, הוציא לאור את הספר *Different Snapshots: The History of Early Photography in Palestine, 1850-1948* בשנת 2005. הוא מציג בעיקר צילומים משפחתיים וצילומי סטודיו. הספר המרכזי בעברית שעסק בצילום הפלסטיני המוקדם הוא *צילום בפלסטין / ארץ ישראל בשנות השלושים והארבעים* שכתבה וערכה דר' רונה סלע ויצא לאור בשנת 2000. מתוך המחקרים שנערכו עד כה ניתן להציג את רשימת

במאה ה־19, לפני עידן המודרניזם והצילום, היוו סיפורי העם והאגדות, ובכללן האגדה הערבית, את אחד המקורות להעברת הזיכרון. הסיפורים שיקפו את תפיסת הזמן ההיסטורי והמרחב הגיאוגרפי הן של המספר והן של קהל מאזיניו. האגדה חיזקה את הסיפור בעזרת מוטיבים על־טבעיים־נסיים, ובכך אצרה את הסיפור בתודעת הקהל לאורך זמן. המצאת הצילום ב־1839 וגילוי התגובה הכימית של הלידי הכסף לאור, היו מעין נס בתוך האגדה המודרנית, והיו למעשה מופע אלכימי שלוכד את נשמת המצולם. רבים מבין אלה שהאמינו בלכידת נשמות – יהודים וערבים כאחד – סירבו להצטלם מתוך מניעים פגאניים או לחילופין, מניעים דתיים. ואף על פי כן, עם התבססות הצילום המקומי בתחילת המאה העשרים, הוקמו אולפנים לצילום בערים היהודיות ובערים הפלסטינאיות המרכזיות. בערים אלו הם שירתו את המודרנה ואת ההתפתחות האינטלקטואלית, התרבותית, החקלאית והתעשייתית, וכמו כן חיזקו את הזהות הלאומית. לראשונה נוצר סוג חדש של סיפור המגובה ומלווה גם בעדות חזותית.

רבות נכתב על הצילום במאה ה־19 בארץ הקודש. די אם נזכיר את ספרו של ניסן פרז, *Focus East* (1988), שעסק בעיקר בצלמים אירופאים שהגיעו לפלסטין בשנים 1839-1885. צלמים אלה, שהיו ברובם צרפתים ובריטיים, צילמו את המקומות הקדושים לנצרות, ולצדם מקומות מסיפורי

הצלמים הפלסטינים והאולפנים לצילום הידועים. תחילה היו אלה הארמנים: יסאיי גאראבדיאן פעל והקים סדנה לצילום בעיר העתיקה בירושלים ב־1859, גראבד קריקוריאן החל לצלם ב־1865, יוסף טומיאן, האלאדג'יאן, וקבורק היו תלמידי הסדנא או שימשו כשוליות לצלמים ונמנו על הצלמים המקומיים הראשונים. דאוד סבונג'י פעל ביפו מ־1892, ח'ליל רעד החל לפעול בירושלים ב־1897, מיליטאד סאוידס ב־1898, קרימה עבוד ופאדיל סאבא פעלו בשנות ה־20 בנצרת והגליל, איליה קהוואג'יאן, הובנאס שאקלאניאן, מגרדיציאן, חנא ספייה, סטודיו ריסאס, ועלי זערור פעלו בירושלים משנות ה־30, הראנט נאקאשיאן פעל בעזה משנות ה־40 וגארו נאלאבדיאן בירושלים משנות ה־50. צלמים מוקדמים נוספים היו מוחמד סלאח אל קיילי ביפו, סטודיו אלהמברה, סטודיו רוקסי, ח'ליל קאדורה, פוטו בודיר ברמאללה, האחים סמעאן, האחים שמיה, פוטו בזיל, סטודיו מיקל בבית לחם, סטודיו שחרור בשכם, סטודיו אל־ראשיד בטול כרם וסטודיו אל־אהראם בג'נין. במקביל לכל אלה פעלו במרחב האולפנים המרכזיים: בונפיס (1867–1894) בביירות והאמריקן קולוני בירושלים (1898–1946). מאז שנות ה־80 פועלים צלמי עיתונות ואמנות ערבים בקצב הולך וגובר. חלקם למדו בבתי ספר לאמנות בישראל וחלקם גם עובדים בסוכנויות העיתונות הבינלאומיות. על הצלמים נמנים ח'אלד זיגארי, רולא חלוואני, אחלאם שיבלי, נוואל ג'בור, סאמי בוכארי, עאמר דרבאס, ראד בואייה, ראאדה סעאדה ועוד, ואמני מיצב ווידאו: אניסה אשקר, ראאדה אדון, שריף ואכד ועוד.

אפשר לספור על כף יד אחת את תערוכות הצילום שהציגו צילום פלסטיני־ערבי במוזיאונים או בגלריות בישראל ושנאצרו בידי אוצרים יהודים. מעט תערוכות צילום היסטוריות, צנועות למדי, נערכו בקרב הקהילה הערבית

בישראל. יתכן שהסיבה לכך נעוצה גם בהעדר מודעות לחשיבותה של המורשת הפלסטינית והאמצעים לשימורה. הגבול שנפרש בתום מלחמת 1948 הפריד בין שטחים נרחבים ואוכלוסיות פלסטיניות שמצאו את עצמן יום אחד פזורות משני צדי הקו הירוק. אין ספק שפיזור של האוכלוסיה הגדולה יחד עם טראומת הנכבה יצרו תחושות של אי שקט וחרדה. לצד הבעיות הרגשיות קיימות גם בעיות מקצועיות ובהן העדר תרבות השימור, והקושי לצאת ללימודים ולהכשיר צלמים ואוצרי צילום. מכאן שהמחקר בצילום הערבי המוקדם נמצא עדיין בחיתוליו.

וכך יצאתי לדרך עם הצוות שהוקם לצורך הפרוייקט בגלריה לאמנות באום אל־פחם. היינו מודעים לעובדה שציר הפרוייקט – ואדי עארה – אינו נמנה על המקומות שזכו להיות מצולמים תדיר בארץ הקודש "הרומנטית והציונית" בשנים 1839–1949, לא על ידי צלמים מערביים, לא על ידי צלמים ערבים ולא כל שכן על ידי צלמים יהודים שתיעדו בעיקר את הישוב היהודי ואת פועלה של התנועה הציונית. התברר לא רק שלא נמצאו ארכיונים וצלמים ערבים שתיעדו את מרחב ואדי עארה, אלא שמרבית הצלמים מ־1949 ועד לשנות ה־80 היו יהודים. מכאן שההיסטוריה המורכבת של הערבי במרחב הישראלי נצפית בעיקר מנקודת מבט יהודית. יחד עם זאת, המטרה המרכזית של הפרוייקט היתה להציב מסד נתונים חזותי שיהווה את בסיס הארכיון המתהווה של המוזיאון העתידי באום אל־פחם.

פרויקט אום אל־נור

הכפר אום אל־פחם הוזכר לראשונה במקורות ב־1265. תושביו התפרנסו מהכנת פחמים מעצי החורש שמצאו

בסביבה וערמו בערמות שנקראו משחרות. הערמות בערו בבעירה פנימית ומכאן מקור השם בערבית שפירושו "אם הפחם" או "מקור הפחם". כיוון שהשם עשוי להתפרש בערבית באופן שלילי ("מקור השחור") לעתים מכנים התושבים את הכפר בשם "אום אינור" ("מקור האור"). האור והשחור הם מרכיביו הבסיסיים של הצילום. המאמר המלווה את התערוכה המורכבת בעיקר מצילומי שחור-לבן, נקרא כך משום ריבוי ההקשרים שיוצרים גווני השחור והלבן בחברה הישראלית ובהם הקשרים אמנותיים/תיעודיים, והקשרים פוליטיים שבין האזרחים הערבים והמדינה היהודית.

עד לפני שנה לא היתה היסטוריה צילומית לישוב הערבי במרחב ואדי עארה (נחל עירון) ולעיר המרכזית בו – אום אל-פחם. כלומר, ההיסטוריה הצילומית לא הייתה מרוכזת בארכיון, לא הוצגה בתערוכה, ולא נאספה בספר. לפני שנה התחלתי לעבוד יחד עם מנהל הארכיון, ההיסטוריון ד"ר מוסטפא כבהא, ביוזמתה ובחסותה של הגלריה לאומנות באום אל-פחם, על הפרויקט המורכב ביותר בו התנסיתי מאז תחילת עבודתי כחוקר ואוצר צילום מקומי. לאצור תערוכת צילום במקום כמו ואדי עארה ללא ארכיון פירושו ליצור למעשה את בסיס מאגר הזיכרון החזותי ההיסטורי הראשון של כמאה אלף תושבים. בנוסף, העבודה חייבה מסע הסברה ושכנוע בקרב אנשי המקום כדי שאלה יתרמו את החומר החזותי שברשותם לטובת התערוכה והארכיון, מעשה מורכב לכשעצמו. יחד עם זאת הבסיס הרחב שנוצר לאחר סיום עבודת התשתית מעניק לתושבי ואדי עארה ולצופי התערוכה מבט ראשוני וייחודי על עברו של המקום.

העבודה בוצעה בחמישה צירים מרכזיים: איסוף צילומים מבתי התושבים, איתור צילומים בארכיונים בארץ, באנגליה ובארה"ב, איתור צילומים מצלמים פרטיים בארץ, איתור

צילומי טלוויזיה, קולנוע ווידאו ופרויקט צילום עכשווי שכלל צלמים יהודים וערבים.

מרחב ואדי עארה לא נמצא כאמור, על צירי הצילום ההיסטוריים. מראשית הצילום הצלייני בארץ הקודש ב-1839 ועד לשנת 1903 לא נמצאו בארכיונים צילומים כלשהם מן האזור. במלים אחרות, ואדי עארה לא נמצא על תוואי המקומות הקדושים לנצרות וגם לא התרחשו בו סיפורים מיתולוגיים, תנ"כיים, או סיפורים מהברית החדשה, למעט תל מגידו (ארמגדון בברית החדשה). בנוסף, לא היתה בו עיר מרכזית או דרך ראשית נוחה למעבר. יתרה מכך, הצלמים היהודים בארץ ישראל הציונית במחצית הראשונה של המאה ה-20 כמעט ולא התעניינו בתיעוד הישוב הערבי.

הציר המרכזי של ההיסטוריה הצילומית של ואדי עארה נע סביב החיים והמאבק בין תושבי הואדי לממשל השולט. קרב מגידו התרחש ב-1918 בעיצומה של מלחמת העולם הראשונה. נמצאו צילומים מהאזור המתעדים את תוצאות הקרב בין הבריטים לבין העות'מאנים. אותרו כמה צילומים בודדים משנות ה-30 שהם אופייניים לתקופה ובהם צילומי לגיון עבר-הירדן, ולוחמים ערבים שהשתתפו במרד הערבי של 1936-1939 נגד הבריטים. נמצאו גם סקירות כפרים ומעט צילומים בתיקי הכפרים של ארגון ההגנה בשנות ה-40 המתעדים את המאבק המזוין הערבי-יהודי. קיימים צילומים המתעדים את מסירת כפרי הואדי לממשל הצבאי הישראלי במאי 1949, את הרחבת כביש ואדי עארה ב-1975, את הפיכת אום אל-פחם לעיר ב-1984 ואת ביקור הרב מאיר כהנא בעיר באותה השנה, את אירועי אוקטובר 2000, וכן עימותים אלימים שהתרחשו בשנים שלאחר מכן, לצד הפגנות שלום לאורך השנים. יתר על כן, חלק הארי של ההיסטוריה המצולמת של ואדי עארה, נעשתה כאמור על ידי

צלמים יהודים, החל מצלמים צבאיים, דרך צלמי עיתונות ועד לצלמים אמנותיים. ניתן לומר שבמרבית המקרים הצילום נעשה בידי צלמים מקצועיים שהביאו צילומים תיעודיים טובים לכתבה העיתונאית. לא מצאנו צלמים ערבים מקומיים שפעלו מחוץ לכותלי הסטודיו באזור ואדי עארה בשנים המוקדמות כפי שהיה מקובל במגזר היהודי באותן שנים. צלמים מקצועיים החלו לפעול באזור מסוף שנות ה־70, ורובם ככולם מצלמים למטרות תיעוד הן בצילומי סטילס והן בצילומי וידאו. רוב הצילומים בתערוכה שצולמו על ידי צלמים ערבים לפני פרויקט תיעוד זה צולמו באופן אקראי. בפרויקט הצילום העכשווי הושם דגש על תפיסה אמנותית שתטמון בחובה גם את הממד התיעודי. רמת המודעות לשימור חומרים צילומיים בואדי עארה נמוכה ומכאן שהמצאי הצילומי ברובו אינו מקוטלג וקשה לאיתור ולצפייה. לצד כל אלה ישנם צילומים שמקורם באלבומי משפחה ובתי הספר. מרבית צילומי הסטודיו המוקדמים החל משנות ה־20 נעשו בערי הסביבה: ג'נין, טול־כרם וחדרה.

זאכרת אל־מכאן – היסטוריה צילומית של ואדי עארה, 2008-1903

את התערוכה זאכרת אל־מכאן (זיכרון המקום) פותח צילום של מעשה הכנת הפחמים במשחרות הכפר יעבד שמעבר לקו הירוק, לשם נדדו עושי הפחמים מאום אל־פחם ומואדי עארה. בהמשך מוצגים שלטי כניסה לכל יישובי הואדי המוצבים על כביש 65. הצילומים בתערוכה ובספר מוצגים באופן תמטי על הציר ההיסטורי ומשולבים בו נושאי החתך השונים. המשוטט בחלל התערוכה כמו ינוע בין פיתולי שביליו המפוצלים של ואדי עארה על ציר הזמן של סיפורי

המקום שהתרחשו בשנים 1903-2008. את החלל המרכזי הפנימי פותחים שני צילומי אוויר, האחד בשחור־לבן משנת 1944 בו נראה הכפר אום אל־פחם כשתושביו מונים כ־2,500 נפש, והשני הוא צילום בצבע משנת 2007 ובו העיר אום אל־פחם המונה כ־45,000 תושבים. בהמשך מוצגת פנורמה אווירית משנת 1944 של ואדי עארה. נמצאו צילומים מקרב מגידו במלחמת העולם הראשונה (משנת 1918) בו הביס הצבא האנגלי את הצבא התורכי בקרב אשר שם קץ לשלטון העות'מאני בפלסטין. הצילומים המוקדמים ביותר שנתגלו עד כה הם צילומים מתקופת החפירות בתל מגידו בשנים 1903-1905 (משלחתו של גוטליב שומכר) ו־1925-1939 (משלחת אוניברסיטת שיקגו) בהם נראים תושבי האזור בעבודת החפירות הארכיאולוגיות ובעבודת השדה. במקביל מוצגים צילומים מההווי הכפרי משנות ה־20 וכן מתקופת המרד הערבי בשנים 1936-1939 ועד 1948. צילומים אלה הם לאו דווקא צילומים של ואדי עארה והם כלולים בתערוכה כדי להציג את אופייה של האוכלוסייה הערבית בארץ במחצית הראשונה של המאה ה־20. קיר שלם בחלק זה של התערוכה מוקדש לצילומי פורטרט שנאספו מבתי התושבים. צילומים רבים נמצאו בארכיוני הקיבוצים שבמרחב מגידו־רמות מנשה (בלאד אל־רוחה) שחלקם התיישבו על אדמות הכפרים העקורים ואלה שנקנו, בעיקר בשנות ה־30. על כפרים אלה נמנים אל־לג'ון, אבו שושה, אבו זריק, אל־כפרין, ג'ועארה, דאלית אל־רוחה, אום אל־דפוף, וקניר. לצד הצילומים מוצגים קטעי סרטים מהתקופה המציגים אורחות חיים, הווי הצבא הבריטי ואימוני לוחמים ערבים. בחלק זה מציגים צלמי הצבא הבריטי באוויר וביבשה, צלמי אמריקן קולוני, ח'ליל רעד, שלמה נרינסקי, פוטו רובנס, זולטן קלוגר, יואל לוטן ואחרים וכן צלמים לא

ידועים.

בהמשך מוצגים צילומים מכניסת צה"ל ליישובי ואדי עארה במאי 1949. בצילומים נראה טכס החתימה על כתב המסירה, מבני הישובים ותושבי הכפרים כשהם מניפים דגלי ישראל מאולתרים על גגות המבנים המוקדמים; סדרות צילומיות שנערכו עבור כתבות עיתונאיות לעיתוני "הארץ", "דבר" ו"במחנה" ובהם צילומים מהווי החקלאות והמסחר בואדי עארה; צילומים משלבים שונים של הרחבת כביש מס' 65 מהשנים 1959, 1963, 1975; צילומי צבע ראשונים משנת 1962 בו נראים מרבית כפרי הוואדי, וכן סרט המתעד את חתונתו של אבו רושדי באום אליפחם ב־1952. בחלק זה מציגים בנו רוטנברג, צלמי לע"מ, דוד אולמר, מקסים סלומון, עזריה אלון ומחמוד יונס.

בחלל המרכזי מוצגים צילומים המתעדים את בניית השיכונים על ידי חברת "סולל בונה" בשנת 1967, הווי החיים המקומיים בשנות ה־70, ביקור הרב מאיר כהנא בשנת 1984, סדרות צילום עכשוויות ובהם: סדרת מסגדי הוואדי, הכפרים העקורים, הקו הירוק, מחסומים וגדר ההפרדה, פנורמות צבעוניות של הוואדי, מצגת המראה אנשים בפקקי תנועה בבוקר, סדרת מפעלים וצילומי דוכנים לממכר פירות לצדי הדרכים. כן מוצג סרט מיום ביקור הרב מאיר כהנא שצולם מתוך הכפר על ידי סטודיו ענאן. בחלק זה מציגים עמירם ערב, צלמי לע"מ, מיכה ברעם, ענת סרגוסטי, מיכל היימן, מיקי קרצמן, חאזם בדר, אחלאם בסול, מג'די חדיד, סוזנה לאוטרבך, יואב לוי, ורדה סם־פולק, נועה בן שלום, גלעד אופיר, אסף עברון, מחמוד אגבריה, וליד אבו שקרה וסטודיו ענאן.

בחלל הפנימי הראשון מוצגים צילומי ספורט. סדרה זו מתעדת את אלופי ישראל באגרוף עאמר אגבאריה תושב

המקום וקבוצות כדורגל בואדי עארה החל משנות ה־60, כן מוקרנים סרטי וידאו המציגים משחקי כדורגל במגרש המקומי מאז שנות ה־80. בחלק זה מציגים אסף עברון, ורדה סם־פולק, סטודיו ענאן.

בחלל הפנימי השני מוצגת סדרת צילומים של זקני הישוב בואדי מאת הצלם שי אלוני. בצילומי הקשישים ניתן לראות לא רק את האנשים אלא גם את המרחב בו הם חיים, ובעיקר סלון ביתם. בחדר מוצגים גם צילומי וידאו של זקני הכפר, פרי עבודת ארכיון הגלריה וכמו כן צילומי תפילות שצולמו על ידי סטודיו ענאן.

חדר הוידאו מוקדש לתכניות מהטלוויזיה הישראלית הכוללות הקלטות ותכניות ובהם טקס הכרזת אום אליפחם לעיר בשנת 1985, כינוס ראשי המועצות בשנת 1989, משחק כדורגל בגביע המדינה בין הפועל אום אליפחם לבין הפועל פתח תקווה משנת 1993, מהומות אוקטובר 2000, הסרט לב המדינה מזרח (במאי: גיל סדן) משנת 2004, ותכנית הבישול שום, כלכל ושמן זית בהגשת חיים כהן משנת 2006. תוכנית השידורים אורכת כשעתיים בשידור מחזורי.

באולם הקולנוע בגלריה מוקרנים בשעות קבועות הסרטים: עטש – צימאון (במאי: תאופיק אבו ואיל) 115 דקות, 2004, ילדי הצמתים, (במאית: אחלאם אגבאריה) 12 ד', 2005, מועד אחי... אבל (במאית: רנין עסלי) 12 ד', 2006 של תלמידי מגמת הקולנוע במכללת אל־מנאר, טייבה.

החלל העליון מאפשר מבט פנורמי מחלונות הגלריה אל עבר נופיה של העיר אום אליפחם. התמונה הנגלית מהחלונות היא חלק בלתי נפרד מהתערוכה ומאפשרת לכל אחד לצלם משם את הזיכרון הפרטי שלו.

בחלל הכניסה מוצגים צילומי סטודיו מבוים עכשוויים של ילדים בסטודיו ענאן. רקעי הסטודיו המצוירים והאביזרים

הנלווים כמו גם תוכנת ה-Photoshop מעניקים לתערוכה מבט מרענן והומוריסטי. מולם מוצגות פנורמות של האתר עליו עתיד לקום המוזיאון. בחלק זה מציגים סוזנה לאוטרבך, צחי אוסטרובסקי וסטודיו ענאן.

בחדר הוידאו מוצג סרט וידאו של סטודיו ענאן. הסרט מתעד את חורף 1991 ואת רדת השלג האחרון באום אל-פחם. הסרט מוצג בשידור מחזורי ואורכו כ־10 דקות. הוא מביא טעם של חורף לתערוכת הקיץ ומציג את "העיר השחורה" לבנה.

בשני החדרים האחרונים מוצגים צילומי נשים ופועלים. צילומי הנשים הם מתוך הווי חיהן בעבודה, בהפגנות, בבית, ועוד. בחלק זה מציגים מיקי קרצמן, ורדה סם־פולק, מיכל היימן ואלכס ליבק. צילומי הפועלים מתארים את חייהם בטחנת הקמח, בבניין, באטליז ובמוסך. בחלק זה מציגים ורדה סם־פולק, גלעד אופיר וחאזם באדר.

סיכום או שחור, לבן, אפור

התערוכה זאכרת אלי־מכאן (זיכרון המקום), משולה לשער הכפר הערבי המסורתי. כל תושבי העיר אום אל־פחם וכפרי הוואדי מוזמנים לבוא אליו. מובטח כי מי שיעבור בעד השער לא ישוב עוד לביתו כפי שהיה כשהגיע. זוהי הזדמנות ראשונית שבה יוכלו תושבי האזור להביט אל פנורמת הצילומים של עברם.

התערוכה היא תוצר של שתי תרבויות, ערבית־פלסטינית ועברית־ישראלית. התרבות הערבית־פלסטינית מתועדת ומוצגת בעיקר על ידי התרבות העברית־ישראלית. בתוך מציאות זו נפרס ואדי עארה כמנהרה בזמן. האור בין צומת מגידו (אל־לג'ון) לבין צומת ברקאי (עין־אל־אסוואר) נשבר על

עדשות המצלמות כבר 105 שנה. הצלם מציב מראה אל מול החברה והמקום. תפקיד האוצר הוא ליצור מכל המראות את הפריזמה ממנה ניתן להשקיף על העבר ולתהות על העתיד. הפריזמה מאפשרת את האפור שבין השחור והלבן. זהו האפור היומיומי השגרתי המציע למבקר בתערוכה או למעיין בספר לעבור בעד "שער הכפר" ולצאת בעד "שער ההיסטוריה".

מקורות:

Perez, Nissan N., *Focus East, Early Photography in the Near East, 1839- 1885*, Abrams Publishers, New York, 1988.

Sanbar, Elias, *Les Palestiniens: La photographie d'une terre et de son peuple de 1839 à nos jours*, Hazan Publishers, France, 2004.

Shaheen, Naseeb, (ed.), *A Pictorial History of Ramallah*, Arab Institute for Research & Publishing, Al-Oloum Press, Beirut, 1992.

Gottlieb Schumacher, TELL EL - MUTESELLIM, Baurat Dr. Gottlieb Schumacher in Haifa, Prof. Lic. Dr. C. Steuernagel in Halle (1903-1905), In Kommission bei Rudolf Haupt, Leipzig 1908.

מירון, יורם, כבהא, ריאד, אגדות הוואדי – מבחר סיפורי עם מואדי עארה, המרכז ללימודים ערביים, גבעת חביבה, 1993.

ניר, ישעיהו, בירושלים ובארץ ישראל בעקבות צלמים ראשונים הוצאה לאור – משרד הביטחון, 1986.

סטבסקי, משה, הכפר הערבי, ספרית שחרות, הוצאת עם עובד, תל אביב, תש"ו.

סלע, רונה (מחברת ועורכת) צילום בפלסטין / ארץ ישראל בשנות השלושים והארבעים הוצאת מוזיאון הרצליה והקיבוץ המאוחד – קו אדום, 2000.

רז, גיא (עורך ומחבר) צלמי הארץ – מראשית ימי הצילום ועד היום (1855-2000), הוצאת מפה והקיבוץ המאוחד, תל אביב, 2003.

שטייניץ, עמי, מרחב של מרחקים – צלמים פלסטינים במאה העשרים, כתב עת לאמנות סטודיו מס' 113, על היסטוריה של צילום מקומי, עורך אורח: גיא רז, עמ' 45-59, 2000.

Graham-Brown, Sarah. *Palestinians and their Society, 1880-1946*. Quartet Books, London, 1980.

Graham-Brown, Sarah. *Images of Women, the Portrayal of Women in Photography of the Middle East, 1860-1950*. Columbia University Press, N.Y., 1988.

Khalidi, Walid, *All That Remains: The Palestinian Villages Occupied and Depopulated by Israel in 1948*. Institute for Palestine Studies, 1992.

Khalidi, Walid. *Before Their Diaspora: A Photographic History of the Palestinians, 1876-1948*, the Institute for Palestine Studies, Washington, D.C., 1984, 3rd edition, 2004.

Nassar, Issam, *Different Snapshots: Early Local Photography in Palestine: 1850-1948*. Illinois State University (Kutub: 2005). [In Arabic]

Nir, Yeshayahu, *The Bible and the Image: The History of Photography in the Holy Land, 1839-1899*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1985.

גיא רז, צלם, חוקר ואוצר צילום מקומי